

SPOREN VAN HERINNERING

nr.30

December
2018

BELGIQUE - BELGIË
PP
BRUSSEL X
1/9464

PEDAGOGIE EN GESCHIEDENISOVERDRACHT

**EEN UITGAVE VAN
VZW AUSCHWITZ IN GEDACHTENIS**

| DRIEMAANDELIJKS NR 30 | OKTOBER - NOVEMBER - DECEMBER 2018
| AFGIFTEKANTOOR: BRUSSEL X | ERKENNINGSNUMMER P 602292

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD/INLEIDING
pag. 2

UITGEDIPT 1
De streep door de rekening van
de families Baccarne en Deschepper
pag. 4

UITGEDIPT 2
De Eerste Wereldoorlog hertekent
de kaarten van Europa (en van
de wereld)
pag. 10

CHRONOLOGIE
pag. 14

VRAAGSTUK
Volksverplaatsingen,
vluchtelingen en staatlozen
pag. 16
+ pedagogische fiche pag. 17

WIST JE DAT...
...tijdens de Eerste Wereldoorlog
ruim 60 000 Joden in de Duitse
legers dienden?
pag. 18

PORTFOLIO
pag. 20

KLASREFLECTIE
Over het 'lezen' van monumenten
pag. 22

AUSCHWITZ
Het ontstaan van de legerkazerne
te Zasole
pag. 24

VARIA
pag. 26

Verantwoordelijke uitgever
Henri Goldberg
vzw Auschwitz in Gedachtenis
Wolstraat 17/Bus 50 - 1000 Brussel

© Alle rechten voorbehouden

Nieuwe grenzen

— Dit jaar herdenken we het einde van de Eerste Wereldoorlog. In dit nummer, tot stand gekomen met het In Flanders Fields Museum, wordt teruggeblikt op deze periode waarbij nieuwe grenzen getekend werden die het era van het Interbellum inluidt.

Beste lezer,

Niemand kan erom heen: 2018 is het jaar waarin het einde van de Eerste Wereldoorlog centraal staat. Ook hier kan de vzw *Auschwitz in Gedachtenis* niet afwezig blijven, evenwel met een andere – maar niet oninteressante – invalshoek. Wij willen van de herdenkingsgebeurtenis gebruik maken om iedereen eraan te herinneren dat de periode die het einde van de *Grote Oorlog* opvolgt, gekenmerkt wordt door het ontstaan van het xenofobe nationalistische denken.

De afloop van de Eerste Wereldoorlog luidt het einde in van het imperialistische wereldbeeld; staten sneuvelen en nieuwe landen ontstaan. Dit alles heeft een significant gevolg voor de Europese (en mondiale) aardrijkskundige opstelling. De kaarten worden, letterlijk en figuurlijk, flink door elkaar geschud. Nieuwe grenzen worden getrokken met alle gevolgen vandien.

Dit nummer kwam tot stand in samenwerking met het *In Flanders Fields Museum*. Namens de hele ploeg danken wij hen voor de samenwerking en wensen wij eenieder een leerrijke lectuur toe. ■

Frédéric Crahay
Johan Puttemans

Eindredactie
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

© Wendy White

Een korte inleiding

In Flanders Fields Museum is een museum waarin de **mens** de maat der dingen is, ook in tijden van oorlog. Daarom wordt het verhaal van de Eerste Wereldoorlog er verteld aan de hand van persoonlijke getuigenissen. Echter, nu de generatie die de Grote Oorlog aan den lijve heeft onderzonden is verdwenen, is het **land-schap** de laatste getuige. Het 'museum binnen' haalt daarom de banden strak aan met het 'museum buiten': de begraafplaatsen, monumenten en oorlogsrelicten.

In Flanders Fields Museum geeft een **inleiding** op WO I in het algemeen, en op de stellingenoorlog in de Westhoek in het bijzonder. Het is een eerste instap in het gegeven Eerste Wereldoorlog voor wie precies om daar meer over te weten naar de Westhoek van Vlaanderen komt. Het museum-parcours belicht het front van het strand in Nieuwpoort tot de Leie bij Armentières, dus inclusief de Belgische sector en inclusief het stukje op het grondgebied van de gemeente Comines-Warneton.

In Flanders Fields Museum gaat over vier jaar oorlog in de Westhoek, maar tegelijk ook over 100 jaar herdenking/verwerking van die oorlog erna en dit opnieuw in relatie tot het hedendaagse landschap, uitkomend bij het inzicht

↓ Wendy White, *Poppies and Soldier*
Painting 2017

dat aandacht voor deze oorlog uit het verleden tegelijk ook aandacht vraagt voor actuele conflictbeheersing.

Een museumbezoek is echter niet hetzelfde als een geschiedenisles. Het *In Flanders Fields Museum* vertelt niet het hele verhaal van de Eerste Wereldoorlog maar toont de oorlog zoals hij aan de hand van de museumcollectie kan worden opgeroepen: voorwerpen, beelden, personen en verhalen in relatie tot de plek waar het museum gelegen is. Ieper is Brussel niet, en België is niet Groot-Brittannië, Duitsland of Frankrijk, noch enig ander land dat in de Eerste Wereldoorlog betrokken was.

Wel is er een wezenlijk verband tussen dit museum en de meer dan zestig landen die in de oorlog gemoeid waren. Miljoenen mensen kwamen naar hier om deel te nemen aan grote, vaak uitzichtloze gevechten. Velen sneuvelen hier, zijn hier begraven en worden hier tot op heden herdacht. In de dood en de herdenking zijn Ieper en het hele frontgebied nog altijd innig verbonden met elk van de landen waar soldaten en soms ook niet-soldaten vandaan kwamen. In deze stad is het perspectief in de eerste plaats dat van het front en de slachtoffers. Dit is eveneens ons perspectief, al weten we dat ook andere perspectieven belangrijk zijn: die van de gebieden onder militaire bezetting, de landen van herkomst, de geopolitieke schaal van een eerste wereldoorlog. Maar in Ieper primeert het beeld van vernietiging ten gevolge van

het oorlogsgeweld dat mens en land gelijkelijk trof.

De permanente tentoonstelling van *In Flanders Fields Museum* belicht de oorlogsvernietiging, wat er nadien aan werd gedaan en wat er vandaag van rest. Het oorlogslandschap in de Westhoek van België is getekend door graven, herdenkingsmonumenten, oorlogsrelicten en de (bijna) volledige wederopbouw van een stad en een regio. De mensen die er vandaag wonen, zijn zich door de vele visuele sporen en ook door de vele internationale contacten goed bewust van de verantwoordelijkheid die ze hebben tegenover dit hoofdstuk van de wereldgeschiedenis. Het museum heeft als doel deze gemeenschappelijke geschiedenis met elkaar te delen: bewoners (oude en nieuwe) met bezoekers. De permanente tentoonstelling doet ons naar sporen van de oorlog kijken en evocert ten dele zijn geschiedenis. Niet toevallig wordt zij gepresenteerd in de vernietigde en zorgvuldig gereconstrueerde Lakenhallen. Niet toevallig kijkt de bezoeker vanaf het Belfort uit op de stad en een groot deel van het voormalige front. Zij die ooit van over de hele wereld hiernaartoe kwamen, begeleiden ons langs beelden, voorwerpen, teksten en beschouwingen die aantonen hoe deze oorlog tot vandaag zijn invloed laat gelden en ons maakt tot wie wij zijn als mens, als Europeaan, als wereldburger. ■

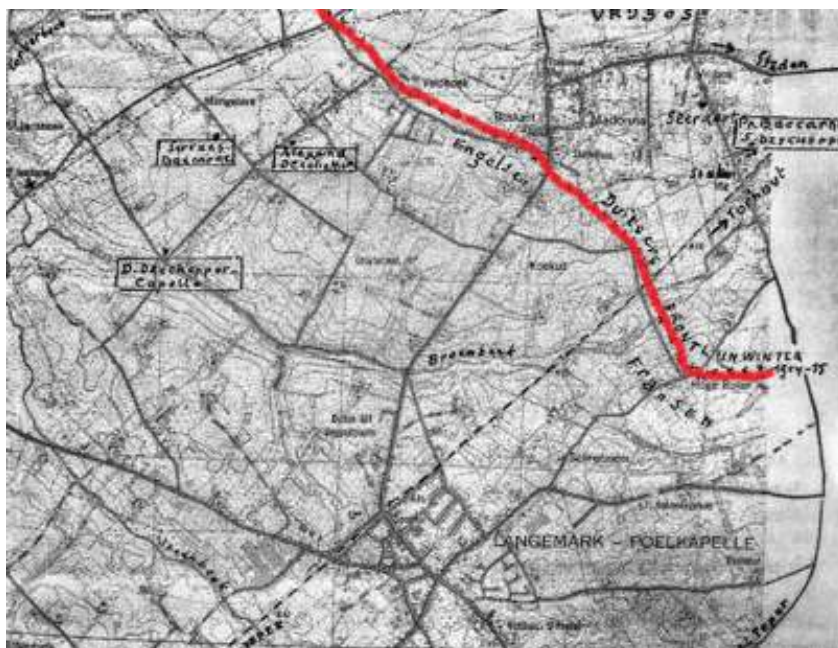
Dominiek Dendooven

Wetenschappelijk onderzoeker
In Flanders Fields Museum

Frontlijn van 20 oktober 1914 die de families Baccarne en Deschepper in Poelkapelle en Langemark van elkaar scheidde.

DE STREEP DOOR DE REKENING VAN DE FAMILIES BACCARNE EN DESCHEPPER

© IFFM

Lijnen die binnen een oorlogscontext over kaarten getrokken worden, betekenen meestal niet veel goeds. Of het om frontlijnen, aanvalslijnen of nieuwe grenzen gaat, ze hebben vaak verstrekkende gevolgen voor een heleboel mensen die daar niet om gevraagd hebben. De frontlijnen van de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek hebben het lot van miljoenen mensen voorgoed getekend. Dat was zowel zo voor militairen die van over de hele wereld in de regio gevochten hebben, als voor de lokale bevolking die er woonde of werkte toen hun dorpen en velden slagvelden werden.

In de avond van 20 oktober 1914 viel de frontlijn tussen enerzijds Duitse en anderzijds Franse en Britse troepen stil ten noorden van Langemark en Poelkapelle, tussen de boerderijen van de families Baccarne en Deschepper. De gezinnen van de ouders en broers van het echtpaar Petrus Baccarne en Sylvie Deschepper lagen aan de geallieerde zijde van de frontlijn. Petrus, Sylvie en hun zes kinderen zaten aan Duitse kant. De lijn dreef de families uit elkaar en trok een onuitwisbare streep door de toekomst van hen allemaal, tot op deze dag.

De beslissing van het moment

Toen de oorlog in oktober 1914 in de Westhoek aanbelandde, twijfelde Petrus Baccarne wat hij moest doen. Zijn oudste zoon, Albert, was met het Belgische Leger mee op veldtocht tegen de Duitse Legers, en Petrus dacht dat zijn zoon met de terugtrekkende Belgische troepen langs het station van Poelkapelle zou passeren. Dat station lag net naast zijn boerderij, en de gedachte dat hij er niet zou zijn wanneer zijn oudste zoon zou passeren, weerhield hem ervan te vluchten. Er waren al honderden vluchtelingen langs hun deur gepasseerd, en ze voerden verhalen over moord en brand met zich mee. Sylvie Deschepper, de vrouw van Petrus, liep al meer dan een week rond in haar beste, mooiste kleren, met de bijzonderste kostbaarheden tussen de plooiën van haar rok genaaid. In de valavond van 20 oktober 1914 besloot ze haar drie jongste kinderen, Jeremie, Octaaf en Maurice, op weg te sturen om te gaan kijken hoe het gesteld was bij haar vader, Alexander Deschepper, en haar broer, Désiré Deschepper, wier hoeves slechts twee kilometer verderop lagen. De kinderen spoedden zich over

een wandelwegje langs de spoorweg richting hun familie. Ter plekke stelden zij vast dat iedereen reeds gevlucht was.

Op de terugweg hoorden de kinderen in de verte het naderende oorlogsgeweld, maar ze waren tijdig thuis op de hoeve in Poelkapelle. En toen was het te laat. Nog voor Petrus en Sylvie met hun gezin westwaarts konden vluchten, passeerden talrijke Duitse troepen door Poelkapelle om enkele honderden meters verderop slag te leveren met Britse en Franse eenheden. Het front kronkelde zich tussen Langemark en Poelkapelle en zou na een harde veldslag (de Eerste Slag bij Ieper) stabiliseren. Deze positionering zorgde ervoor dat het gezin van Petrus Baccarne en Sylvie Deschepper in Duits gebied kwam te liggen en zodoende gescheiden werd van hun familie die uit Langemark gevlucht was. Petrus en Sylvie zouden de hele oorlog in bezet gebied leven, onzeker over het lot van hun families en hun oudste zoon Albert in het Belgische Leger.

Verplichte evacuatie

Ondanks de nabijheid van het front bleef het gezin Baccarne aanvankelijk in Poelkapelle leven,

© IFFM

Gezin Petrus Baccarne en Sylvie Deschepper, 1920. V.l.n.r. Gaston, Octave, Petrus, Emandie, Maurice, Albert, Sylvie, Jérémie.

schipperend tussen de stevige kelders van een huis verderop in de straat, en de eigen (uitgekuiste) aalput van de dieren, die ze als schuilhol hadden ingericht. Het strijdgewoel klonk steeds op de achtergrond. Als begin december 1914 duidelijk werd dat het front bij Ieper in een patstelling was terechtgekomen, maakten Duitsers en geallieerden zich op voor een langdurige staat van beleg. Voor burgers die te dicht bij het front woonden, was geen plaats in die militaire zone en dus dienden ze geëvacueerd te worden. Het gezin van Petrus Baccarne verhuisde naar de Ieperstraat in Staden: Petrus en Sylvie, Gaston, Octave, Jeremie en Maurits. Emandie, de oudste dochter, werkte reeds voor de oorlog als dienstmeid in Brussel en zou daar ook voor de duur van de oorlog verblijven.

In Staden maakten de Baccarnes er het beste van, ondanks alles. Ze leidden er een relatief rustig bestaan, de kinderen konden naar school. Aangezien Staden niet ver maar toch op relatief veilige afstand van het front lag, verbleven er veel Duitse troepen, op rust of in reserve. Jef Baccarne, zoon van Maurice Baccarne, herinnert zich hoe zijn vader vertelde hoe hij er vliegtuigen zag passeren, hoe de Duitsers er zich vermaakten, maar ook hoe hij op een dag grote ladingen metalen cilinders had zien arriveren in het station. Als tienjarige jongen kon Maurits toen niet beseffen dat dit de fameuze gascilinders waren waarmee de eerste grootschalige gasaanval in de geschiedenis zou georganiseerd

© IFFM

Gezin Désiré Deschepper en Marie-Louise Capelle. Staand, v.l.n.r.: Octave, Oscar, Jules en Remi. Zittend, v.l.n.r.: Julia, Désiré, Marie-Louise, Achille.

worden, op 22 april 1915, ten noorden van Ieper.

In de zomer van 1917 zou alles opnieuw veranderen. De Geallieerden had hun grote zomeroffensief bij Ieper gepland, waarmee ze een doorbraak wilden forceren. De voorbereidingen gingen gepaard met wekenlange beschietingen van de Duitse stellingen en het achterland van de Ieperboog. Staden lag binnen het bereik van de geallieerde artillerie, en dus besloten de Duitsers het hele gebied te ontruimen om hun stellingen optimaal in staat van verdediging te brengen. Met tal van andere families, werd het gezin van Petrus en Sylvie andermaal geëvacueerd, dit keer richting Aalst. Ze arriveerden eind juli op het station van de Denderstad, waar ze afgehaald werden om ondergebracht te worden in Moorsel.

© IFFM

Het laatste oorlogsjaar

In Moorsel moesten de Baccarnes zich nogmaals integreren in een nieuwe omgeving. Dat viel mee in hun geval, omdat ze het geluk hadden bij begripvolle burens terecht te kunnen. De kleine Maurice liep er in september 1917 alweer school. In die periode begon hij een tekenschrift bij te houden, waarin hij allerlei impressies verzamelde: herinneringen aan de periode in Poelkapelle en Staden (de boerderij, een Franse soldaat, een vliegtuig belicht met schijnwerpers, ...), alsook de gevels van het huis in Moorsel, of kaarten en tekeningen die hij uit zijn schoolboeken natekende.

Maar het leven in Moorsel was hard, net als in alle andere gemeenten van het *Etappengebied*. Dit gebied was de zone die achter het 'militaire gebied' (met de

© IFFM

Gemeenteschool van Staden, schooljaar 1916-1917, met centraal onderaan Octaaf Baccarne (bolletje), en centraal midden, Maurice Baccarne (kruisje).

← Tekening van Maurits Baccarne, periode 1917-1918.

frontzone) lag, en die voor de Duitsers volledig 'in steun' moest staan van dat *Militärgebiet* (lees: dat moest uitgeperst worden als een citroen). De levensomstandigheden waren naar het einde van 1917 erbarmelijk geworden: er heerste een tekort aan levensmiddelen, geneesmiddelen en brandstoffen. De Britse maritieme blokkade van de Duitse kusten begon niet alleen in Duitsland zijn effecten te sorteren, maar wierp eveneens een donkere schaduw over de bezette gebieden. Alles wat beschikbaar was moest eerst naar de militairen gaan, en pas dan werd aan de burgers gedacht. Maurice Baccarne liep in deze periode een groeiatoornis op waarvan hij levenslang de gevolgen zou dragen.

Maar er was meer. Om het groeiende tekort aan mensen in de Duitse legers en arbeidersrangen op te vangen, hadden de Duitsers in oktober 1916 de verplichte tewerkstelling voor jonge mannen in de bezette gebieden ingevoerd. Zij zagen een 'onuitputtelijk mensenbassin' in deze gebieden: goedkope arbeid voor de aanleg van wegen, treinsporen, verdedigingsstellingen, etc. Zo werd ook Gaston Baccarne in de herfst van 1917 opgepakt om als 'Zivilarbeiter' achter de Duitse linies te gaan werken. De werkomstandigheden waren zwaar en erbarmelijk en hadden een grote impact op Gaston's gezondheid. Hij werd

© IFFM

Gaston Baccarne ↓

herhaaldelijk wegens ziekte uit dienst ontslagen. Toch werd hij in 1918 nog verschillende periodes opgeëist voor de verplichte tewerkstelling, tot hij in oktober 1918 definitief werd ontslagen. Ondertussen was de oorlog in een stadium aangekomen waarin het tij definitief in het voordeel van de Geallieerden was omgeslagen. De Duitse voorjaarsoffensieven, met uitlopers tot in de zomer van 1918, waren succesvol afgestopt, en de tegenoffensieven dreven de Duitsers nu beetje bij beetje terug. Eind september 1918 hadden de Geallieerden op verschillende fronten een groots offensief ingezet, ook in België. Wat men later het Eindoffensief of Bevrijdingsoffensief is gaan noemen, begon op 28 september 1918 langs een front bezuiden Diksmuide tot aan de Belgisch-Franse grens, met een

leger dat bestond uit Belgische, Franse, Britse (en later nog Amerikaanse) troepen. Albert Baccarne, de oudste zoon van het gezin van Petrus en Sylvie, was nog steeds in leven. Hij lag in de vroege ochtend van 28 september in stelling om mee aan te vallen. Zijn eenheid, het 2de Karabiniersregiment, was gepositioneerd ten zuiden van Poelkapelle. Hij bevond zich slechts op drie kilometer van zijn ouderlijke huis! De streek was na vier jaar oorlogsgeweld echter onherkenbaar.

De eerste dag van het Eindoffensief was succesvol, maar bijzonder bloedig. 28 september 1918 staat nog steeds geboekstaafd als de bloedigste dag in de geschiedenis van het Belgische Leger. Meer dan duizend mannen kwamen toen om het leven. De volgende dagen werd hevig verder ge-

↓ 'Ici Poelkapelle', 12 december 1918.

© IFFM

↓ Albert Baccarne (met kruisje boven hoofd) in het veldhospitaal L'Océan 2, Vinkem, oktober 1918.

© IFM

vochten, telkens met zware verliezen, ook bij het 2de Karabiniersregiment. Tussen 29 september en 1 oktober 1918 sneuvelde bij de eenheid 74 mannen, 145 raakten vermist en 407 waren gewond. Albert Baccarne was één van die vele gewonden. Honderd jaar later vertelt zijn zoon, Robert Baccarne (93 jaar), het na: 'Mijn vader zijn eenheid viel aan met de tweede golf. Op een bepaald moment marcheerden ze naar hun aanvalsposities, als ze plots door mitrailleurs onder vuur kwamen te liggen. Een kogel doorboorde mijn vaders rechterknie en bleef zitten in de linkerknie. Hij heeft geluk gehad, had het een beetje hoger geweest... De commandant die naast hem liep was op slag dood.' Albert Baccarne werd door enkele soldaten in veiligheid ge-

bracht. Ze legden hem naast een veroverde Duitse bunker. 's Nachts, als het vuur wat geluwd was, kwam men hem ophalen en werd hij verder geëvacueerd naar het achterland, eerst naar een verbandpost bij Poelkapelle, nadien naar het veldhospitaal L'Océan 2, in Vinkem. Enkele weken later, op 11 november 1918, brak de Wapenstilstand aan. Albert lag op dat moment in De Panne, in de hoofdvesting van het Rodekruishospitaal L'Océan.

De oorlog voorbij? Waar is iedereen?

De families Baccarne en Deschepper waren inmiddels meer dan vier jaar van elkaar gescheiden. In de loop van de oorlog was via een moeizame en minimale vorm van correspondentie (spora-

disch gesmokkeld in en uit België, via Nederland, Engeland, Frankrijk, ...) aan het licht gekomen wie waar ongeveer zat. Emandie Baccarne, de oudste dochter die in Brussel leefde, vormde in dat netwerk een belangrijke spil. Eind november 1918, na de Wapenstilstand trok zich vervolgens een intense briefwisseling op gang tussen verschillende telgen van beide families, tussen de 'vluchtelingen' en de militairen, te velde of in het hospitaal. Petrus en Sylvie hadden er al die tijd het raden naar hoe het met hun zoon Albert gesteld was, en met de Descheppers, van wie ze weliswaar wisten dat ze in ballingschap in Frankrijk verbleven. In die periode van bedrijvige briefwisseling speelde Julia Deschepper, jongste dochter in het gezin van Désiré Deschepper, een belangrijke rol. Ze vroeg

© IFFM

↑ Julia Deschepper

© IFFM

↗
Brief van Julia Deschepper uit Plouyé (Normandie) aan Petrus Baccarne en Sylvie Deschepper in Moorsel, 31 december 1918.

adressen op en speelde die aan iedereen door. En in een brief van 31 december 1918, geschreven vanuit haar ballingsoord in Plouyé (Bretagne), gaf ze een nauwkeurige samenvatting van wat er nu precies met de Descheppers gebeurd was sedert die dramatische dag van 20 oktober 1914. Een fragment:

“Den 20sten oktober '14 zijn wij van huis vertrokken, we dachten: voor enkele dagen. We hadden alles verstoppt en begraven: geld, kleren, papieren, ... we hadden de beesten nog eten gegeven, een paar dekens en kleren meegenomen, genoeg voor een paar dagen, en dan met onze paard en kar zijn we vertrokken. Er waren nog 4 andere gezinnen.

We vertrokken richting Reninge, en daar hebben we 7 maanden verbleven bij Eugénie en Leo Six, tussen Woesten en Oostvleteren. Er waren met ons nog 50 andere vluchtelingen. We sliepen een beetje overal, op zolder, verspreid in't huis, we moesten alles zelf kopen, eten voor ons en voor de beesten, en na 2 maanden was ons geld al op. We moesten lenen! En ons paard wilden we niet verkopen, want we dachten nog aan terugkeren naar huis. Maar er zat niets anders op, we hebben 't dan toch verkocht, met 100 frank verlies.

Er liepen daar toen ook veel Franse soldaten rond, en de 'ziekte' waarde rond. Veel burgers moesten er vertrekken. We gingen dan vooraan in Frankrijk wonen, bij Caestre. We huurden er een klein huisje, samen met nog andere familie van moeders kant. We woonden er nog geen 3 weken, of er kwam een troep Engelsen toe, en we moesten weer verder trekken! Ze hebben ons met wagens weggevoerd, we moesten haast alles achterlaten, ons gerief, onze kar ... 4 dagen en 4 nachten op den trein gezeten ... om dan hier terecht te komen, in Bretagne. Het is hier maar een ongelukkige streek, voor mens en beest, maar het land is er goed te bewerken.”

In de loop van de oorlog werden drie broers van Julia opgevorderd voor het Belgische leger. Tijdens het Eindoffensief zou één van hen zelfs maar op 500 meter van Albert Baccarne gelegen hebben op 28 september. Allen overleefden de oorlog.

Wat brengt de toekomst na een oorlog?

Terwijl in Parijs onderhandeld werd over vrede, grenzen en een nieuwe wereldorde, wachtten miljoenen mensen in spanning af wat de toekomst hun zou brengen. De Descheppers zaten nog steeds in Bretagne: hun zonen die in het leger dienden, waren in de Westhoek gepasseerd en hadden de staat van het landschap aanschouwd. Ze lieten duidelijk verstaan dat in de streek die zo totaal verwoest was, weinig perspectief school. In Frankrijk echter, in Bretagne en Normandië, stonden verschillende hofsteden 'leeg', en lagen de velden 'te wachten op Vlaamse handen om bewerkt te worden'. Na de demobilisatie in 1919, keerden de verschillende Descheppers terug naar Frankrijk, naar hun ouders Désiré Deschepper en Marie-Louise Capelle.

Ook in Moorsel bestudeerde het gezin van Petrus en Sylvie Baccarne de mogelijkheden van een terugkeer naar hun geboortestreek. Ook zij hadden gehoord dat nog slechts weinig overeind stond in 'de Verwoeste Gewesten'. Ze stonden er echter slechter voor dan de Descheppers in Frankrijk. Albert Baccarne was door de verwonding aan zijn knieën oorlogsinvalid geworden, waardoor hij een zittend beroep zou moeten uitoefenen. Op kosten van het leger had hij een opleiding tot schoenmaker kunnen volgen. Zijn jongere broer, Maurice, had tijdens de oorlog een groeiletse opgelopen waardoor hij ook een zittend beroep zou moeten kiezen. Hij ging in de leer bij Albert en werd ook schoenmaker. Gaston Baccarne, de broer die erg ziek was thuisgekomen na

Met dank aan: Jef Baccarne, zoon van Maurice Baccarne en Robert Baccarne, zoon van Albert Baccarne, voor het delen van hun verhaal en het openstellen van hun familiearchief. Het verhaal kan in een langere en geanimeerde versie ontdekt worden in de tijdelijke tentoonstelling *To End All Wars? Een bilan van de Eerste Wereldoorlog* (Ieper, 27 oktober 2018 - 15 november 2019).

zijn periodes als *Zivilarbeiter*, verging het veel slechter. Hij bezweek eind januari 1919 aan de gevolgen van een dubbele longvliesontsteking, en dat 'in ballingschap' in Moorsel. Gaston was daarmee een van de minstens 8 000 burgerslachtoffers die om het leven zouden komen door de verplichte tewerkstelling voor de Duitsers.

Met één overleden en twee invalide zonen was het uitgesloten dat de sterk verouderde Petrus Baccarne de boerenstiel opnieuw zou gaan beoefenen. Het gezin bleef wel hopen op een terugkeer naar hun geboortestreek. Die gelegenheid kwam uiteindelijk in 1922, toen Petrus een wederopbouwhuis in Langemark kon huren. In het huis werd de schoenmakerij van Albert en Maurice, de twee invaliden, geïnstalleerd. Iedereen stak een handje toe in de zaak, en langzaam maar zeker bouwden de Baccarnes hun leven terug op. De Descheppers van hun kant besloten zich definitief in Frankrijk te vestigen, waar zij meer mogelijkheden en geluk zagen. Ze vonden enkele vrijgekomen boerderijen in Normandië (de oorlog had aan 10 % van de Franse mannelijke bevolking het leven gekost) en bouwden hun leven er opnieuw op als Fransman.

Een oorlog die nooit voorbijgaat

Een frontlijn die in oktober 1914 twee families van elkaar scheidde, zorgde er uiteindelijk voor dat een tak van de familie Frans werd en de andere Vlaams bleef. Ze bleven echter met elkaar contact houden, en dat is tot vandaag het geval. De generatie die volgde op de oorlogsgeneratie groeide op met de verhalen en

↑ Familiebijeenkomst in Frankrijk tussen de nabestaanden van de families Baccarne en Deschepper, 2009.

Het verwoeste landschap bij Poelkapelle, 1918. ↓

de littekens van hun ouders. Voor de tak die in de Westhoek bleef gebeurde dat bovendien tussen de onuitwisbare sporen die de oorlog in het landschap had achtergelaten. Enkele 'kinderen van' zijn nog steeds in leven en hebben de geschiedenis van de familie op uiteenlopende wijzen bewaard en levend gehouden. Robert Baccarne, de zoon van Albert, werd schoolmeester en vertelde het verhaal van de Eerste Wereldoorlog aan verschillende generaties jongeren. Het familie-verhaal en de herinneringen van zijn ouders dienden hem daarbij als kompas. In zijn vrije tijd bestudeerde Robert intensief het oorlogsverleden van zijn streek en schreef er in totaal vijf boeken over.

Ook Jef Baccarne, zoon van Maurice Baccarne, leerde het verhaal van zijn vader, oom, en 'Franse familie' op vroege leeftijd kennen. Uit eerbetoon aan de schoenmakers in zijn familie koos hij zelf op zestienjarige leeftijd voor het beroep van schoenmaker, dat hij van zijn vader leerde. In de

vroege jaren 2000 schopte hij het tot voorzitter van het *Europese Verbond van Schoenmakers*, in welke hoedanigheid hij vele mensen over de grenzen samenbracht. Net als zijn kozijn Robert, verzamelde hij over de jaren heen in zijn vrije tijd tal van verhalen, brieven en foto's van de families Baccarne-Deschepper. Samen met zijn zus Anna Baccarne, is hij een van de drijvende krachten om de verschillende generaties Baccarnes en Descheppers, Vlamingen en Fransen, samen te brengen. Zodoende worden de contacten onderhouden, en wordt het familieverhaal doorgegeven.

Het verhaal van de families Baccarne-Deschepper is slechts één verhaal uit de honderdduizenden Belgische en uit de miljoenen Europese verhalen van gewone mensen wier levens voor altijd waren getekend door de Eerste Wereldoorlog. ■

Pieter Trogh

Wetenschappelijk medewerker
In Flanders Fields Museum

DE EERSTE WERELDOORLOG HERTEKENT DE KAARTEN VAN EUROPA (EN VAN DE WERELD)

Een breuk met een oude wereld

Met de Eerste Wereldoorlog werd een oude wereld(orde) brutaal opengebrouwen en vertrouwde zekerheden bruusk op de helling gezet. Het Europese continent had gedaverd op zijn grondvesten, en de trillingen waren tot ver daarbuiten voelbaar. Het spoor van vernieling dat deze eerste geïndustrialiseerde oorlog, zowel zichtbaar als minder zichtbaar, van aan tot ver achter het front en doorheen alle maatschappelijke geleidingen had getrokken, was ongezien. Europa verkeerde in een diepe politieke, economische, sociale, spirituele en demografische crisis. Niet alleen waren miljoenen militaire en burgerlijke doden gevallen, met nog een veelvoud aan fysiek of psychisch getraumatiseerden, ook waren vier grote rijken ingestort: het Duitse Keizerrijk, de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie, het Russische Tsarenrijk en het Ottomaanse Rijk.

De machtsvacua die ontstaan waren, effenden het pad voor andere namen, nieuwe bestuursvormen, moderne ideologieën. In 1917 had onder leiding van Lenin de socialistische machtsovername in Rusland plaatsgevonden.

Zijn ideeëngoed droeg een internationaal perspectief in zich. Kort daarop, in januari 1918, had de Amerikaanse president Woodrow Wilson zijn legendarische 'Veertien Punten-programma' wereldkundig gemaakt, waarin het principe van zelfbeschikkingsrecht voor volkeren centraal stond. Deze gedachte schiep hoop voor talrijke minderheidsgroepen, maar wakkerde tegelijk een brede waaier van nationalistische gevoelens aan. De Hongaarse schrijver Joseph Roth wees in zijn klassieker *Radetzky-marsch* (1932) treffend naar deze periode: *"Alle volkeren zullen hun eigen smerige kleine staatjes oprichten (...) Nationalisme is de nieuwe religie."*

De vredesconferentie in Parijs 1919

Tijdens de eerste helft van 1919 verzamelden in Parijs delegaties uit 29 landen om over een nieuwe wereldorde te confereren. De onderhandelaars, die allen als 'overwinnaar' uit de oorlog waren gekomen, stonden voor de loodzware uitdaging om een vreedzame staatkundige oplossing te vinden voor een nooit eerder geziene puinhoop: de ineenstorting

van de continentale rijken in Europa. De verwachtingen waren hooggespannen, maar even grote teleurstellingen loerden om de hoek. De Franse premier Clemenceau zou in die periode opmerken dat het gemakkelijker was om oorlog te voeren dan om vrede te stichten.

Elk land, of elk 'volk', was immers met zijn eigen eisenbundel naar Parijs afgezakt. De aspiraties berustten op geopolitieke of economische belangen, de rekbare principes van het zelfbeschikkingsrecht, pure machtshonger en gebiedsuitbreiding, en revanchisme van overwinnaars tegenover verliezers. Daarbij was het ook opvallend hoe de betrokken partijen van de gelegenheid gebruik maakten om 'historische onrechtmatigheden' van ver vóór 1914 recht te trekken. Zo counterde de Italiaanse premier Orlando een argument van een tegenstrever dat verwees naar een grens van 1815 met de opmerking: *"Maar op basis van die rede-nering zouden wij de grenzen van het Oude Romeinse Rijk moeten hanteren, wat wil zeggen dat wij recht hebben op ..."*

Ook België liet zich op dat vlak aardig opmerken. Als 'overwinnaar' en zwaar getroffen land

heid, ... nieuwe grenzen te onderzoeken voor de opvolgerstaten, soms met de meest absurde pen-nenstreken over de kaart als ge-volg. Achter de schermen waren het echter de 'Grote Drie' – Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten – die finaal de lijnen uitzetten, ofwel werd de situ-atie op het terrein zelf met geweld beslecht. In beide gevallen zou het resultaat dramatisch voor de toekomst blijken.

Vijf verdragen

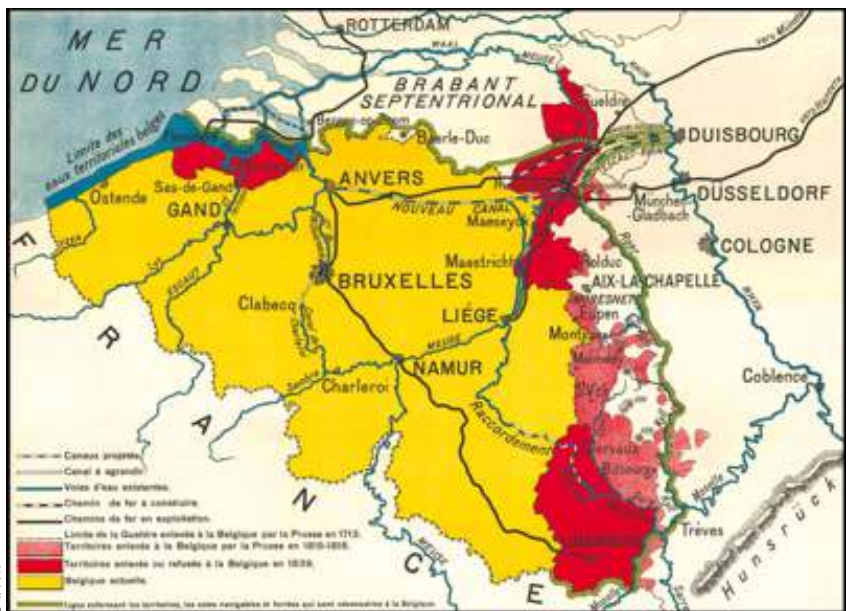
Het eerste en bekendste vredes-verdrag dat uit de Parijse confe-rentie werd gepuurd, was het ver-drag dat op 28 juni 1919 getekend werd in Versailles tussen de geallieerden en Duitsland. Het verdrag telde 440 artikelen maar twee daar-van zijn legendarisch geworden, namelijk de artikelen waarin het Duitse Rijk de volledige schuld

© IFM

↑ 'Peace Map of Europe', voor het publiek gemaakt om de evoluties tijdens de Vredesconferentie in Parijs beter te kunnen volgen.

had België zijn zinnen gezet op Zeeuws-Vlaanderen en volledig bezit van de Scheldemonding (om de Antwerpse havenbelangen meer te verzilveren), op Nederlands-Limburg (om de verbinding van de Luikse industrie met Rijn- en Ruhrgebied te kunnen ontwikkelen) en op Groothertogdom Luxemburg (om betere afzetmarkten in Zuid-Duitsland, Elzas-Lotharingen, Zwitserland en Italië te verkrijgen). België legde zodoende de frustraties van het met Nederland gesloten verdrag van 1839 weer op tafel, waarbij het deze gebieden was mislopen. Door weinigen geweten is dat België vóór en tijdens de vredesconferentie ook een tijdlang flirtte met een mandaat over Palestina. In Parijs werden tientallen gespecialiseerde commissies ingesteld om op basis van allerlei criteria, zoals cultuur, etniciteit, religie, taal, historische verbonden-

Kaart van 'la plus grande Belgique', of de gebieden waar België na de onafhankelijkheid van 1830 recht meende op te hebben. Sinds de weigering van hun aanspraken (verdrag met Nederland van 1839) koesterden de Belgen hierover frustraties. In Parijs 1919 legden de Belgen de kaart opnieuw op tafel.

© IFM

kreeg voor de oorlog en bijgevolg de rekening voor de totale schadevergoeding kreeg gepresenteerd (artikels 231 en 232). Delen van het oude rijk en zijn kolonies werden toegewezen aan andere (nieuwe) landen, zoals de Oostkantons aan België, Schleswig aan Denemarken, West-Pruisen aan Polen, Elzas-Lotharingen aan Frankrijk, delen van Opper-Silezië aan Polen en Tsjecho-Slowakije enzovoort. In totaal verloor Duitsland 13% van het grondgebied en meer dan 6,5 miljoen inwoners. Het totale bedrag van herstelbetalingen werd uiteindelijk vastgelegd op 132 miljard goudmarken. Vooraanstaande economen hielden de waanzin van deze regeling voor de wederopbouw van Europa. Een hyperinflatie in Duitsland was het eerste gevolg. In de nazistische retoriek van de jaren 1920 en 1930 was het een steeds terugkerend thema. Honderd jaar later zijn historici het vrij eens dat Versailles een kwalijk, revanchistisch verdrag was dat zeer veel kwaad bloed heeft gezet. Versailles stond echter niet alleen: tussen september 1919 en augustus 1920 legden de overwinnaars nog vier andere 'vredeverdragen' op aan de verliezers van de Eerste Wereldoorlog.

Het lot van de voormalige Dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije werd bezegeld in de Verdragen van Saint-Germain-en-Laye (10 september 1919, met Oostenrijk) en Trianon (4 juni 1920, met Hongarije), waarbij het multi-etnische Habsburgse Rijk was ontmanteld tot twee rompstaten, Oostenrijk en Hongarije. Uit de verdragen ontstonden de nieuwe staten Tsjecho-Slowakije en het Koninkrijk van Servië, Kroaten en Slovenen, wat later Joegoslavië

→
Vluchtelingen van de Grieks-Turkse Oorlog in hun vluchtelingenkamp bij de Tempel van Thesus, Athene, 1922.

© IFFM

werd. Opvallend was hoe het 'westerse' Oostenrijk minder hard gestraft werd dan Hongarije, waar in 1919 nog een communistische revolutie had plaatsgevonden. Hongarije verloor bijna 70 % van het grondgebied dat het voordien controleerde, en 59 % van zijn bevolking. Het land verloor zijn grondstoffen, middelen, afzetmarkten, zijn zeehaven (Fiume), zijn leger en zijn natuurlijke grenzen als bescherming. Door etnische zuiveringen van Hongaren in de verloren gebieden werd het land eveneens overstelpt met vluchtelingen. Het 'trauma van Trianon' zette veel kwaad bloed bij verschillende generaties Hongaren, tot op vandaag.

Ook Bulgarije werd als bondgenoot van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije ongemeen hard gestraft. Het land verloor in totaal 11 000 km², waaronder West-Thracië, Dobruja, en een aantal strategische grensgebieden in het westen, zoals Strumica, Bosilegrad, Dimitrovgrad en Tsaribrod. Uit de afhandeling van die regio's was duidelijk dat het zelfbeschikingsrecht voor volkeren zeer arbitrair en vooral ten gunste van de 'overwinnaars' werd toegepast, aangezien de gebieden een

overwegend Bulgaarse bevolking hadden.

Tot slot werd het Ottomaanse Rijk aangepakt. Terwijl in Parijs hevig getwist werd over het lot van het eeuwenoude rijk, namen verschillende spelers aan geallieerde zijde het heft in eigen handen om Turkse regio's te bezetten. Griekenland begon in 1919 een veldtocht door westelijk Anatolië, Armenië probeerde een onafhankelijke staat te vestigen, en Italië en Frankrijk wilden een mandaat over grote delen Turkije. Met het Verdrag van Sèvres, getekend op 10 augustus 1920 tussen geallieerden en een zwakke Turkse sultan, werd de Britse en Franse koloniale macht in de Arabische gebieden bevestigd. Het Ottomaanse Rijk werd gereduceerd tot een kleine Turkse rompstaat, dat enorme herstelbetalingen kreeg opgelegd.

Het Verdrag van Lausanne

De geallieerde claims botsten echter met de belangen van een grote Turkse nationalistische beweging, die verenigd werd door Mustafa Kemal. Het Verdrag van Sèvres werd nooit aanvaard, en tijdens de Grieks-Turkse Oorlog

← De strijd tussen Russische bolsjewistische troepen en hun tegenstanders, situatie in februari 1919.

© IFFM

(1919-1922) wisten de Turken de bepalingen van Sèvres met een hevige strijd op het terrein terug te draaien. Mustafa Kemal 'Atatürk' bracht stabiliteit in Turkije en onderhandelde een nieuw verdrag, afgesloten in Lausanne op 24 juli 1923. Dat maakte komaf met Turkse herstelbetalingen en de zones bij Istanbul, Gallipoli en Izmir werd opnieuw Turks. De Armeense onafhankelijkheid werd afgeschaft, en de aspiraties van een onafhankelijk Koerdistan van tafel geveegd. Atatürk legde de basis voor het moderne Turkije, en Lausanne was een diplomatieke triomf voor hem en zijn land.

Wat in Turkije gebeurde was exemplarisch voor hoe de grenzen in verschillende delen van Centraal- en Oost-Europa werden vastgelegd. Terwijl in Parijs onderhandeld werd en lijnen over kaarten werden getrokken, werd de strijd op het terrein keihard verdergezet, voortgestuwd door de bolsjewistische revolutie en de verzoeking om zelfbeschikking in een aantal landen, zoals Polen, de Baltische Staten en Oekraïne. De burgeroorlogen maakten nog honderdduizenden slachtoffers en openden rekeningen die vele jaren later vereffend zouden wor-

den. Uit de Russische burgeroorlog ontstond in december 1922 de Sovjet-Unie die in 1924 internationaal erkend werd. Ruim vijf jaren na het einde van de Grote Oorlog in het westen werd eindelijk een nieuwe wereldorde bereikt. In totaal hadden 60 miljoen mensen een nieuwe nationaliteit gekregen. 25 miljoen onder hen, waren een minderheid binnen hun land geworden.

De verschillende verdragen heetten 'vredesverdragen' te zijn, maar in werkelijkheid droegen ze stuk voor stuk de kiemen in zich van talrijke conflicten die in de loop van de 20ste eeuw zouden uitbreken. Net als Versailles hadden ook de andere 'regelingen' trauma's veroorzaakt die decennialang zouden voortkankeren en de haat en frustratie voeden. Vermeldenswaardig binnen deze context, was een van de artikels die in het Verdrag van Lausanne was opgenomen. In de slijpstream van de Grieks-Turkse Oorlog moest een ware 'bevolkingsruil' geregeld worden. Een van de vertalingen (en gevolgen) van het principe van het zelfbeschikkingsrecht der volkeren was dat in het Europa van 1918-1923 naar etnisch homogene, nationale sta-

ten werd gestreefd. Dat betekende in het geval van Griekenland en Turkije dat ca. 1,2 miljoen orthodoxe christenen die in Turkije verbleven werden geruild voor ca. 400 000 'Balkanmoslims'. Naar aanleiding van deze kwestie bekrachtigde het Verdrag van Lausanne een 'Conventie over de Gedwongen Uitwisseling van Bevolkingen'. Staten verwierven hiermee het juridisch recht om grote delen van hun burgers uit te wijzen op basis van 'anders zijn' (ras, religie, etniciteit, ...). De wereld zou tussen 1923 en 1945 leren wat dit betekende.

De voorbije jaren heeft de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog massaal veel aandacht gesorteerd voor 'de loopgravenoorlog van 1914-1918'. Op 11 november 2018 zal de oorlog voor vele instanties en belangstellenden 'voorbij' zijn. In zekere zin zijn de jaren die volgden op de oorlog misschien wel interessanter dan de oorlogsjaren zelf, omdat de vestiging van een nieuwe wereldorde zeer vergaande gevolgen heeft gehad. Het is onmogelijk om de geschiedenis van de 20ste eeuw – en zelfs de 21ste eeuw – te begrijpen zonder de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog en zijn nasleep te kennen. We kunnen alleen maar hopen dat deze periode van een breed publiek ook de aandacht krijgt die het verdient. Het *In Flanders Fields Museum* neemt hierbij alvast het voortouw, met de tijdelijke tentoonstelling *To End All Wars? Een bilan van de Eerste Wereldoorlog* (leper, 27 oktober 2018 – 15 november 2019). ■

Pieter Trogh

Wetenschappelijk onderzoeker
In Flanders Fields Museum

HET EINDE EN DE MOEILIJKE NASLEEP VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

- 17 december 1917** Wapenstilstand aan het oostelijk front. Twee dagen na het tekenen van een staakt-het-vuren tussen de nieuwe Sovjet machthebbers in Rusland en de Centrale Machten (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Bulgarije en het Ottomaanse Rijk).
- 3 maart 1918** De Vrede van Brest-Litovsk wordt getekend tussen de Sovjets en de Centrale Machten. Een gelijkaardige vrede komt dezelfde dag tot stand tussen Oekraïne en de Centrale Machten.
- 29 september 1918** Wapenstilstand (van Saloniki) tussen Bulgarije en de geallieerden. Einde van de oorlog in de Balkan.
- 31 oktober 1918** Wapenstilstand (van Mudros) tussen het Ottomaanse Rijk en de geallieerden. Einde van de oorlog in het Midden-Oosten.
- 4 november 1918** Wapenstilstand van Villa Giusti tussen Italië en Oostenrijk-Hongarije. Einde van de oorlog aan het Italiaanse front.
- 11 november 1918** Wapenstilstand op het westelijk front: een staakt-het-vuren waardoor de wapens er na vier jaar eindelijk zwijgen.
- 28 juni 1919** Vredesverdrag van Versailles: een verdrag tussen Duitsland en de geallieerden, dat officieel wordt beschouwd als het einde van de Eerste Wereldoorlog. Duitsland wordt veroordeeld tot zware herstelbetalingen en de oprichting van een Volkerenbond wordt in het zicht gesteld.
- 10 september 1919** Vredesverdrag van Saint-Germain-en-Laye tussen Oostenrijk en de geallieerden. De Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie wordt ontbonden.
- 27 november 1919** Vredesverdrag van Neuilly-sur-Seine tussen Bulgarije en de geallieerden.
- 21 april 1920** Verdrag van Warschau: maakte een einde aan de oorlog tussen Polen en Oekraïne, twee staten ontstaan na het uiteenvallen van het Russische en Habsburgse Rijk.

-
- 4 juni 1920** Verdrag van Trianon. Dit verdrag tussen de geallieerden en Hongarije legde onder meer de grenzen van deze nieuwe staat vast.
- 10 augustus 1920** Vredesverdrag van Sèvres tussen de geallieerden en het Ottomaanse Rijk. Het Ottomaanse Rijk wordt ontbonden. Het nieuwe Turkije van Mustafa Kemal zal het verdrag echter niet erkennen.
- 11 augustus 1920** Lets-Sovjet Vredesverdrag. Maakt een einde aan de Letse onafhankelijkheidsoorlog. Sovjet-Rusland erkent een onafhankelijk Letland.
- 14 oktober 1920** Verdrag van Tartu waarin de grenzen vastgelegd worden tussen Finland en Sovjet-Rusland. Enkele maanden eerder was in dezelfde stad een verdrag ondertekend waarbij Sovjet-Rusland de onafhankelijkheid van Estland erkende.
- 3 december 1920** Vredesverdrag van Alexandropol. Maakt een einde aan de oorlog tussen Turkije en Armenië, twee staten die voortkwamen uit het Ottomaanse Rijk.
- 16 maart 1921** Vredesverdrag van Moskou. Tussen Turkije en Sovjet-Rusland.
- 18 maart 1921** Vrede van Riga. Maakt een einde aan de oorlog tussen Polen en Sovjet-Rusland.
- 25 augustus 1921** Verdrag van Berlijn. Regelt de vrede tussen Duitsland en de Verenigde Staten nadat de Senaat van de VS geweigerd had het Verdrag van Versailles te ratificeren.
- 13 oktober 1921** Verdrag van Kars. Legt de grenzen vast tussen Turkije en de transkaukasische republieken Armenië, Georgië en Azerbeidzjan.
- 20 oktober 1921** Verdrag van Ankara. Maakt een einde aan de Turks-Franse oorlog en erkend het Franse mandaat over Syrië.
- 6 december 1921** Brits-Ierse Verdrag. Maakt een einde aan de Ierse Onafhankelijkheidsoorlog. Onenigheid over het verdrag leidt echter tot de Ierse Burgeroorlog.
- 24 juli 1923** Verdrag van Lausanne. Regelt alle geschillen tussen Turkije (als opvolger van het Ottomaanse Rijk) en de geallieerden. Dit wordt algemeen beschouwd als het laatste vredesverdrag van de Eerste Wereldoorlog.

VOLKSVERPLAATSINGEN, VLUCHTELINGEN EN STAATLOZEN

De vzw Auschwitz in Gedachtenis heeft een uitgebreid aanbod aan reizende tentoonstellingen die door scholen, culturele centra en dergelijke gratis kunnen ontleend worden. Dit artikel komt aan bod in de tentoonstelling 'België 1914-1945, in het oog van de storm', die aangedikt wordt met een uitgebreide catalogus en een pedagogisch farde voor leerlingen. Meer informatie en reservatie: georges.boschloos@auschwitz.be

→
Griekse vluchtelingen verlaten
het platgebrande Smyrna - 1922.

© Maurice Branger/Roger-Viollet/Photo News

De Joods-Amerikaanse politiek-filosoof Hannah Arendt bindt er geen doekjes om wanneer het op minderheden aankomt die in een politieke wrange positie zijn terechtgekomen: "Eens ze hun vaderland verlaten hebben, zijn ze vaderlandsloos geworden; eens ze hun Staat verlaten hebben, zijn ze staatloos geworden; eens hen de rechten ontzegd werden waarop ze als mens aanspraak konden maken, hadden ze geen rechten, ze waren het bezinksel van de aarde."

Volksverhuizingen zijn van alle tijden; eeuwen hebben mensen gezworven. In de moderne tijd vinden vele volksverplaatsingen plaats ten gevolge van onder andere godsdienstoorlogen of door

andere omstandigheden. Mensen verhuizen wanneer ze in eigen land geen zicht op toekomst meer hebben, en ze het geluk elders trachten na te streven.

Echter, na het uiteenvallen van het eind negentiende-eeuwse Europa na het einde van de Eerste Wereldoorlog, worden honderden miljoenen Europeanen getroffen door – vaak tegen eigen wil – grens- en staatsveranderingen. Talrijke mensen worden gedwongen te verhuizen aangezien ze in de nieuw gecreëerde staat uitgesloten worden en dit ten gevolge van politiek-demografische wijzigingen.

Nieuw – vaak ongevroegde – ontstane bevolkingsgroepen krijgen het niet louter moeilijk bij de gedachte hun thuisland (waar zij

reeds voor meerdere generaties hebben gewoond en er een toekomst hebben opgebouwd voor hun nageslacht) te moeten verlaten, maar eveneens krijgen zij het moeilijk te verduren bij aankomst in hun 'nieuw aankomstland'. Inwoners van de landen waar zij heen gevlucht zijn aanvaardden niet altijd de 'nieuwkomers' even vriendelijk en broederlijk. Zij worden geweerd en zelfs (op sociaal als op juridisch vlak) uitgesloten en gemarginaliseerd. Tevens hebben vele vluchtelingen het moeilijk zich aan te passen en zich te integreren in het land waar zij aankomen. ■

Johan Puttemans

Pedagogisch coördinator
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

Naam en voornaam

Klas / Les

Opdracht

Zoek de volgende woorden op:
(Gebruik een woordenboek, encyclopedie of maak gebruik van het Internet. Denk er wel aan steeds je bronnen te vermelden.)

- Vluchteling
- Migratie (immigratie, emigratie, transmigrant)
- Staatloosheid
- Vaderlandloosheid
- Volksverhuizing
- Minderheid

Eventueel als huistaak:

Nadat je alles opgezocht hebt, zou je kunnen zeggen of je het ermee eens bent?

Het zou interessant zijn indien jullie definities klassikaal besproken worden zodat jullie tot een consensus kunnen komen.
Let op: éénieders argument moet gehoord worden en moet bediscussieerd (kunnen) worden.

Opmerkingen leerkracht

SPOREN VAN HERINNERING

is een driemaandelijks uitgave van
vzw Auschwitz in Gedachtenis

www.auschwitz.be

...TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG RUIM 60 000 JODEN IN DE DUITSE LEGERS DIENDEN?

Met de instelling van het keizerrijk in 1871 hadden de Duitse Joden burgerrechten gekregen. Ze waren bijgevolg onderworpen aan de dienstplicht en velen dienden dan ook in de Eerste Wereldoorlog. Zoals de protestantse en katholieke aalmoezeniers, zorgden legerrabijnen er voor hun geestelijke welzijn. Toch was niet alles koek en ei en er bestond ook officieus, maar ook officieel wantrouwen of de Joodse gehechtheid aan het Duitse vaderland wel oprecht was. Op aanstichten van antisemitische politici werd in de Duitse strijdkrachten einde oktober een Jodentelling gehouden. Die moest aantonen dat de Joodse burgers hun plichten jegens het vaderland niet nakwamen en in geringere mate deel uitmaakten van het leger. De statistiek wees echter op het tegendeel en het onderzoek werd nooit publiek gemaakt. Desondanks deden tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog allerlei fabeltjes de ronde over de Joden als oorlogswoeke-

raars, minderwaardige lafaards en internationale samenzweerders die de Duitse nederlaag hadden bewerkstelligd. Het legde een stevige basis voor het antisemitisme van het Interbellum.

De vervolging van de Duitse Joden na de machtsovername van de Nazi's in 1933 maakte geen onderscheid tussen zij die eerder hun leven hadden gewaagd in dienst van het Duitse leger en de anderen. Zo had ook Otto Frank, de vader van Anne Frank, tijdens de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen en Noord-Frankrijk gediend. Een ander, tragisch voorbeeld is de familie van Gerald M. Friedman. Friedman, geboren in Berlijn in 1921, vluchtte naar Londen in 1938 en werd later een beroemde professor geologie in de Verenigde Staten. Twee van zijn ooms aan moeders zijde sneuvelen als Duitse soldaten aan het front in Noord-Frankrijk. Julius Cohn, geboren in 1894, was een intellectueel die in 1914 vrijwillig dienst genomen had. Hij

overleefde bijna vier jaar loopgraven om uiteindelijk om te komen op 4 juni 1918. Zijn jongere broer Max was nauwelijks 19 toen hij op zijn beurt in 1916 vrijwillig dienst nam. Nauwelijks enkele weken later, op 11 juli 1916, sneuvelde hij in de Slag aan de Somme. Na zijn dood ontvingen zijn ouders een akte waarop geschreven stond: "Gevallen voor Keizer en Rijk, staat het Vaderland bij U in schuld". Friedman vroeg zich later in zijn memoires af of zijn grootmoeder daar nog aan gedacht zou hebben toen zij in 1944, 77 jaar oud, omkwam in het concentratiekamp van Teresien. Het meest tragische en ironische lot viel echter Friedmans jongste oom, Willi Cohn, toe. Ook Willi had gediend in de Eerste Wereldoorlog. Hij overleefde maar keerde terug naar huis als een kreupele oud-strijder, door het gebruik van krijgsgas gedeeltelijk blind geworden. Zijn verdere geschiedenis bleek echter nog meer ironisch. Toen hij na de machtsovername van de nazi's

naar Frankrijk vluchtte, werd hij niet door de Fransen als vluchteling erkend en terug naar Duitsland gerespatriëerd. Uitgerekend hij die eerder door een Franse gasaanval in de loopgraven gewond en blijvend invalide was geraakt. Later zou hij samen met zijn vrouw Thea door gas vermoord worden in de gaskamers van Auschwitz.

Wie vandaag de begraafplaatsen van de Eerste Wereldoorlog bezoekt, ziet op de Duitse be-

graafplaatsen van de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk de graftekens met davidster en Hebreeuwse inscripties afsteken tegen de zwarte of grijze kruisjes.¹ De bezoeker dient zich telkens af te vragen hoe het ook de rest van die familie later zal zijn vergaan. ■

(1) Op de Duitse begraafplaatsen in België worden liggende grafstenen gebruikt waardoor een herkenning van de religie onmogelijk is.

Dominiek Dendooven

Wetenschappelijk onderzoeker
In Flanders Field Museum

Het graf van de Joodse Duitser Julius Weinmann, gesneuveld tijdens de Slag bij Mesen (7 juni 1917) en begraven op de Duitse begraafplaats van Wervicq-Sud. ↓

© IFFM

PORTFOLIO

-1- **In Flanders Earth.** De stamschijf, centraal in deze opstelling, komt uit het kasteelpark van Elverdinge. Deze zomereik was gepland rond 1760 en stierf in 1994. De donkere vlekken in het hout getuigen van beschietingen uit 1917-18 en zijn het gevolg van ingeslagen granaatfragmenten.

-2- **Gas!** Na de eerste gasaanval van 22 april 1915 waren toxische strijdgassen een vrijwel alledaags wapen op het westelijk front. Een gasmasker bood enige bescherming maar dehumaniseerde wel de drager.

-3- **Pentekening van Frans Masereel voor Carl Seelig.** De Belgische kunstenaar Frans Masereel verbleef tijdens de Eerste Wereldoorlog als vluchteling in Zwitserland. Daar maakte hij tal van werken tegen de oorlog. Deze tekening uit mei 1918 werd opgedragen aan Carl Seelig, de eerste biograaf van Albert Einstein.

-4- **In Flanders Fields Museum** beschouwt het landschap als laatste getuige van de Eerste Wereldoorlog en confronteert de bezoeker dan ook met het oorlogslandschap van toen.

-5- **Oorlog is (g)een kinderspel.** In de jaren voor 1914 leerden Franse kinderen in het schietkraam op Duitsers mikken.

1 © IFFM

2 © IFFM

3 © IFFM

5 © IFFM

4 © IFFM

© IFFM

6

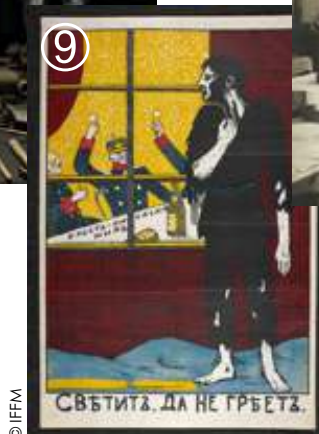
© IFFM

7

© IFFM

8

© IFFM

9

© IFFM

10

-6- **De Wapenstilstand.** Op 11 november 1918 vierde de linkse Franse krant *L'Humanité* niet alleen de aanstaande nieuwe Duitse republiek maar hoopte het ook op een '*république universelle*'.

-7- **Alfred Bastien: De brand van Ieper** (olieverf op doek, 116,5 x 191 cm), ca 1920. Studie voor het panoramisch schilderij *De Slag aan de IJzer*. Een van de scènes verbeeldt de brand van de Lakenhallen van Ieper op 22 november 1914.

-8- **De ondergrondse oorlogsvoering.** Begin de jaren 1990 werd in Boezinge een Britse '*deep dugout*' ontdekt. Een film van de ontdekking wordt geconfronteerd met de daar aangetroffen voorwerpen.

-9- **De Vrede van Brest-Litovsk**, maart 1918. Bij Brest-Litovsk sloten de Sovjet-Unie en de centrale machten begin maart 1918 een wapenstilstand. De vrede brengt voor de Russische boer echter geen einde aan de hongersnood.

-10- **De Spaanse Griep.** Op het einde van de Eerste Wereldoorlog breekt wereldwijd een grote griepandemie uit. De griep, waarvan verkeerdelijk gedacht werd dat hij in Spanje was ontstaan, sloeg toe in drie golven. Uiteindelijk vielen er meer slachtoffers dan tijdens de oorlog, en nu ook in neutrale landen, zoals hier in Rotterdam (Nederland).

In deze case worden 2 monumenten tegenover elkaar geplaatst die elk op zich een gelijkaardig feit aan de kaak stellen: een gifgasaanval.

Naast de historische duiding ontdek je ook hoe men met die 'verbeelding' is omgesprongen. Het biedt mogelijkheden om de eigen lokale monumenten eens tegen het daglicht te houden en stil te staan bij vragen als: "Wat wordt er herdacht?" en "Welke boodschap brengt dit beeld over?"

De stelling op het eind van deze case kan de discussie alvast aanwakkeren.

HALABJA

Van 15 tot 19 maart 1988 voerde het Iraakse leger in opdracht van hun president, Saddam Hoessein, een grootschalige gifgasaanval uit op de Iraakse stad Halabja. Deze aanval vond plaats tijdens de oorlog tussen Irak en Iran. Hierbij kwamen meer dan 5 000 burgers om het leven. Op dat moment werd de stad gecontroleerd door Iraanse legereenheden en Iraaks-Koerdische opstandelingen.

Volgens ooggetuigen vonden er in totaal 14 luchtaanvallen plaats. Ze bestonden telkens uit 7 tot 8 vliegtuigen die Halabja bombardeerden. Bij de ontploffing ontstonden er wolken die zo'n 50 meter hoog waren. De kleur ervan evolueerde van wit, zwart naar geel.

Vermoedelijk werd er sarin (zenuwgas dat leidt tot verlamming, dodelijke dosis voor een mens is minder dan een milligram), mosterdgas (vloeistof dat sterk prikkelend en blaartrekkend werkt), tabun (zenuwgas dat leidt tot verkramping van het lichaam en uiteindelijk tot de dood) en VX (het meest krachtige zenuwgas) ingezet. Westerse landen dragen hierbij mee een verantwoordelijkheid doordat zij de grondstoffen leveren om het gifgas te produceren. Zo werd de Nederlander Frans van Anraat op 23 december 2005 veroordeeld door de rechtbank in Den Haag wegens medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden.

Ali Hassan al-Majid, de neef van Saddam Hoessein, was onder meer minister van Defensie onder zijn re-

OVER HET 'LEZEN' VAN MONUMENTEN

↑ Op 16 maart 1988 was Omar met z'n pasgeboren zoon één van de vele slachtoffers. Het werd één van de iconische beelden van de gifgasaanval. De Turkse oorlogsjournalist Ramazan Ozturk gaf z'n foto de titel 'Silent Witness'.

↓ Halabja

© IFFM

↓ Teheran (Iran)

© IFFM

© IFFM

↑ Ook in de tuin van het OPCW (Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens) in Den Haag vind je dit beeld terug.

gime. Hij werd verantwoordelijk gesteld voor de gifgasaanval. De man verkreeg door deze aanval de bijnaam 'Chemicali Ali'. Op 17 januari 2010 werd hij door het Iraakse Hoge Tribunaal tot de strop veroordeeld. De executie vond plaats op 25 januari 2010.

Tijdens een speciaal tribunaal verklaarde Tariq Aziz, de voormalige minister van Buitenlandse Zaken van Irak, dat de aanval niet door Irak, maar door Iran was uitgevoerd. Ook hij werd door het Iraakse Hoge Tribunaal ter dood veroordeeld. Hij sterft echter in de gevangenis op 5 juni 2015.

→ In het teken van de Frans-Belgisch-Duitse verzoening werd besloten een nieuw monument te plaatsen. Op 25 juni 1961 werd het 'verzoeningskruis' ingehuldigd.

Op 28 april 1929 werd in Steenstrate een monument onthuld voor de slachtoffers van de eerste gasaanval.

↙

© IFFM

STEENSTRATE

Op 28 april 1929 werd in aanwezigheid van koning Albert in Steenstrate een monument onthuld voor de slachtoffers van de eerste gasaanval. Het stelde een soldaat voor die, rechtopstaand voor een kruis, getroffen wordt door het gas, met de beide handen naar de keel grijpt, terwijl twee andere soldaten reeds dodelijk getroffen zijn. Op 8 mei 1941 (tijdens de Tweede Wereldoorlog) werd het monument door de Duitsers opgeblazen. Later werd er op de plaats van het monument een houten kruis geplaatst, dat nu wel door de Duitsers met rust werd gelaten. ■

Wouter Sinaeve

Educatief medewerker
In Flanders Fields Museum

© IFFM

STELLING

Het beeld van Omar met zijn zoon ter nagedachtenis van de slachtoffers in Halabja zou, met het oog op 'verzoening', beter vervangen worden door een neutraler monument.

← Op het plan is duidelijk te zien dat Oświęcim zich nabij het drielandenpunt bevindt.

HET ONTSTAAN VAN DE LEGERKAZERNE TE ZASOLE

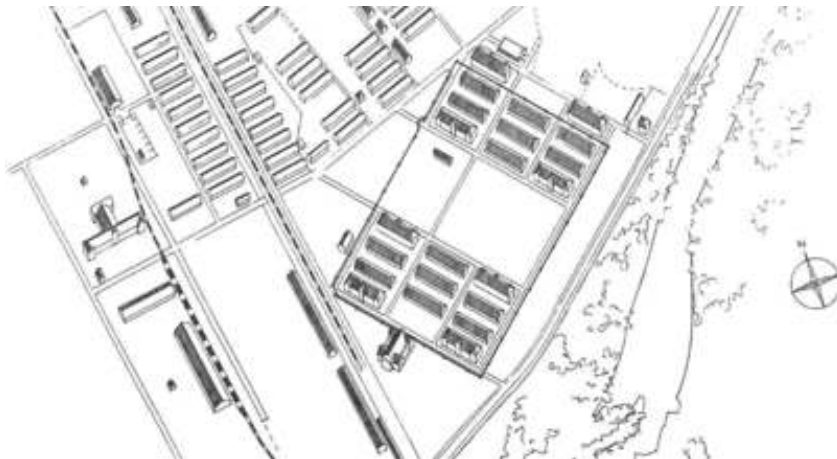
De Poolse stad Oświęcim is wereldbekend onder haar Duitse benaming: Auschwitz. Wat vele bezoekers van het concentratiekamp misschien uit het oog verliezen, is dat Oświęcim een lange, interessante en soms woelige geschiedenis heeft gekend.

Tegen het einde van de 12de eeuw ontvangt het Land van Oświęcim stadsrechten en begint het zich snel te ontwikkelen; in 1315 wordt het een onafhankelijk hertogdom. Economische ontwikkelingen trekken zowel Polen, Duitsers (die de plaats verduitsen tot Auschwitz) alsook Joden (die het Jiddische אשפעצין, 'Oshpetsin', hanteren). Een tolerante samenleving maakt het leven er mogelijk voor elkeen.

In deze rubriek schetsen we de ontstaansgeschiedenis van de legerkazerne te Oświęcim en hoe het oord het einde van de Eerste Wereldoorlog heeft beleefd.

Poolse soldaten in Zasole (1935) ↓

↑ Aldus treffen de nazi's de voormalige Poolse legerbarakken aan tijdens het voorjaar 1940.

↑ Oświęcim maakt deel uit van het Woiwodschap (provincie) Krakau.

Bron:
VAN PELT, R.J. & DWORK, D.
Auschwitz – van 1270 tot heden.
Amsterdam; Uitgeverij Boom, 1997

In 1772, tijdens de Eerste Poolse Deling (zie Sporen van Herinnering nr. 27, maart 2018) wordt Oświęcim als Auschwitz ingelijfd bij het Habsburgse Rijk als onderdeel van het Koninkrijk Galicië en Lodomerië (een autonoom protectoraat van het Keizerrijk Oostenrijk). Het Duits wordt de officiële ambtstaal.

Na de napoleontische veroveringstocht ontstaat het Keizerrijk Oostenrijk, met nog steeds Auschwitz erbij. De grenswijzigingen na het Congres van Wenen (1815) plaatsen Auschwitz tegen het drielandpunt: Keizerrijk Oostenrijk, het van het tsaristische Rusland afhankelijke Congres-Polen en het Koninkrijk Pruisen. Tijdens de Oostenrijks-Pruisische Oorlog (1866) vechten beide landen een veldslag uit in Auschwitz. Na de daar door Oostenrijk behaalde overwinning trekt het Pruisische leger zich uit

de stad terug. In 1867 valt Auschwitz onder de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije. Tot 1918 draagt de keizer van Oostenrijk-Hongarije de titel van 'Hertog van Auschwitz'.

In 1889 opent een emigratiebureau te Auschwitz voor mensen die wensen uit te wijken naar de VSA.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog opent een hogeschool zich te Auschwitz en in 1916 wordt in de voorstad Zasole een barakkenkamp opgericht voor migrantenarbeiders. Daar bevindt zich een directe spoorlijn richting Duitsland. Er moest een arbeidsbureau en een militaire controlepost komen. Aangezien in 1918, bij het einde van de Eerste Wereldoorlog, de Tweede Republiek Polen ontstaat met duidelijke nieuwe grenzen, bevindt het thans weer Poolse Oświęcim zich niet meer tegen de landsgrens en verliest

de kazerne haar oorspronkelijke bedoeling als arbeidsbureau. De gebouwen worden verlaten en staan even leeg.

Het heropgerichte Poolse leger laat haar oog op de leegstaande uit bakstenen gebouwde barakken vallen om er een artillerieregiment in onder te brengen. Deze legerkazerne zullen de nazi's in 1940 omvormen tot een concentratiekamp. ■

Johan Puttemans

Pedagogisch coördinator
Vzw Auschwitz in Gedachtenis

EEN KLASBEZOEK AAN HET IN FLANDERS FIELDS MUSEUM

Het *In Flanders Fields Museum* is een interactief museum. Dit betekent dat de bezoeker zelf voor een groot stuk bepaalt wat hij of zij te horen en te zien krijgt. Een bezoek aan het museum is een individuele belevenis. Het is voor iedereen anders. Daarnaast maakt het museum veelvuldig gebruik van interactieve toepassingen, film en geluid.

Je zal aanvoelen dat er op zich al een zekere rust heerst in het museum. We vragen dan ook uitdrukkelijk om de rust in het museum te respecteren. De museummedewerkers kijken hier nauw op toe. De beste manier om het museum-

bezoek met een klas tot een goed eind te brengen is de leerlingen de kans te geven om het museum op eigen houtje te laten ontdekken al dan niet met een opdracht. De educatieve dienst ontwikkelde hiervoor werkbladen die vrij gekopieerd kunnen worden. Het kan de leerlingen een leidraad bieden bij hun bezoek en maakt hen bewust van het totale museale verhaal. Op de werkbladen vind je geen vragen terug die polsen naar kennis. Dit is een bewuste keuze omdat we gemerkt hebben dat dergelijke inhoudelijke vragen ervoor zorgen dat antwoorden klakkeloos overgepend worden. Daarnaast creëer je op

die manier files op bepaalde plaatsen in het museum wat dan weer voor hinder zorgt voor de individuele bezoekers.

Indien je een bezoek aan het IFFM reserveert, volstaat het om je reserveringsbewijs aan de balie van het museum voor te leggen en kan je als leerkracht je bezoek gratis voorbereiden.

In het educatief pakket zit een ruime beschrijving van de verschillende 'parcours' van het museum. Het lijkt ons aangewezen om de leerlingen voor het museumbezoek kort te brieven zodat ze weten wat ze allemaal kunnen verwachten.

CONTACT & RESERVATIES

IN FLANDERS FIELDS MUSEUM

Lakenhalle - Grote Markt 34

BE 8900 Ieper

Tel: ++32(0)57.239.220

flandersfields@ieper.be

RESERVATIES

Individuele bezoekers hoeven hun bezoek niet te reserveren. Een **groepsbezoek** reserveren kan door het online-reservatieformulier in te vullen of een mail te sturen naar reservaties.musea@ieper.be. U krijgt *binnen de 5 werkdagen* een antwoord. Voor bijkomende informatie: reservaties.musea@ieper.be

VERSTRIPT VERLEDEN

Wedstrijd striptekenen voor leerlingen
van het middelbaar onderwijs

Een originele kijk op de twee Wereldoorlogen...

Historische strips zijn van oudsher een populair medium om het verleden te verbeelden. Daarom organiseert het *War Heritage Institute*, als referentie instelling voor het militair erfgoed en de herinnering, een wedstrijd striptekenen voor leerlingen van het middelbaar onderwijs.

Deze wedstrijd wordt sinds 2014 in Frankrijk georganiseerd door het *Office national des anciens combattants et victimes de guerre* (ONACVG). In 2017 contacteerde de ONACVG, in het kader van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog, het Belgische WHI en de Duitse *Volksbund Deutsch Kriegsgräberfürsorge* met de bedoeling de wedstrijd ook in deze beide landen te organiseren.

Wie kan deelnemen?

De wedstrijd staat open voor groepen (schoolklassen, jeugdbewegingen, buitenschoolse opvang, enz.) van minimum 4 personen, maar ook voor individuele deelnemers van 13 tot 21 jaar (alleen of in groepen van maximum 3 deelnemers).

Waarom deze wedstrijd?

De bedoeling van deze wedstrijd is de reflectie rond een historisch thema op een creatieve manier te stimuleren.

'Deuxième génération - ce que je n'ai pas dit à mon père' van stripauteur Michel Kichka

Link met 1918-2018.

De wedstrijd 'Verstript verleden' ging op 1 oktober 2018 van start. Personen die aan de wedstrijd wensen deel te nemen, dienen hun naam, voornaam, volledig adres op te geven, samen met de categorie waarvoor ze zich willen inschrijven (individueel of groep) en het aantal deelnemers, voor vrijdag **15 maart 2019**, via e-mail: reservatie@whi.be

Alle inzendingen moeten ons voor **27 mei 2019** hebben bereikt. Een gespecialiseerde jury samengesteld uit leden met uiteenlopende professionele achtergronden zal in juni 2019 samenkomen om de prijzen toe te kennen. De officiële prijsuitreiking vindt plaats in het Koninklijk Legermuseum (Brussel) in november 2019.

NA DE OORLOG: HEROPBOUWEN: een gepast thema voor 2018.

In 2018 zal het einde van de Eerste Wereldoorlog uitgebreid worden herdacht. In die context werd gekozen voor het thema 'Na de oorlog: heropbouwen'. Aan de deelnemers om dit onderwerp, voor zover gelinkt aan de twee Wereldoorlogen, vrij vorm te geven. Het verhaal hoeft zich echter niet te situeren tijdens het conflict; het kan zich uiteraard ook na de oorlog afspelen.

Meer informatie

Elke deelnemer die zich voor 15 maart 2019 inschrijft, ontvangt het wedstrijdreglement, een gedetailleerde beschrijving en thematische pedagogische fiches.

Voor vragen en inschrijving: reservatie@whi.be

DE GROOTE OORLOG VOORBIJ

Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

21/09/2018 - 22/09/2019

Op 21 september opende in het Koninklijk Legermuseum de tijdelijke tentoonstelling 'De Groote Oorlog voorbij: 1918-1928'. De bezoekers worden terug gekatapulteerd naar de periode net na het einde van de Eerste Wereldoorlog. De educatieve dienst van het War Heritage Institute biedt een waaier van pedagogische mogelijkheden rond deze tijdelijke tentoonstelling.

De tentoonstelling kan zowel vrij als met een gids bezocht worden. Bekwame gidsen leiden in anderhalf uur de leerlingen rond. Vanzelfsprekend passen ze zich aan hun publiek aan. Groepen zijn beperkt tot 15 leerlingen. Een vrij bezoek kan ook, maar om het meeste uit jullie bezoek te halen raden we volgende instrumenten aan:

* Voor het lager onderwijs: het spelboekje 'De Groote Oorlog voorbij... Met Whisky op pad in de tentoonstelling', met een verhaal verteld door onze mascotte.

* Een uitgebreid pedagogisch dossier met denkpijpen uit te spitten 'voor, tijdens en na' het bezoek aan de tentoonstelling.

Voor meer info:
www.warheritage.be
reservatie@whi.be

CONTACTGEGEVENS

vzw Auschwitz in Gedachtenis
 Stichting Auschwitz
 Wolstraat 17/Bus 50 - 1000 Brussel

Tel.: 02/5127998
 Fax: 02/5125884

info@auschwitz.be
www.auschwitz.be

Eindredactie: Henri Goldberg
Hoofdreductie: Frédéric Crahay, Johan Puttemans
Redactiesecretaris: Georges Boschloos
Redactiecomité: Dirk Lagast, Marjan Verplancke, Dimitri Roden, Yves Monin, Jean Cardoen
Graficus: Georges Boschloos
Drukker: EVM Print

Met steun van:

Vlaanderen
 verbeelding werkt

